

О. І. Гуменюк
аспірант Хмельницького університету
управління та права

УДК 347.121.2

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ УЧАСНИКІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Досліджено цивільно-правові засоби індивідуалізації учасників цивільних правовідносин. Подано визначення індивідуалізації, виділяються її види і функції. Визначено цивільно-правові засоби індивідуалізації учасників цивільних правовідносин, їх особливості та види.

Исследовано гражданско-правовых способов индивидуализации участников гражданских правоотношений. Дается определение индивидуализации, выделяются ее виды и функции. На основе анализа теоретических разработок определяются гражданско-правовые способы индивидуализации участников гражданских правоотношений, их особенности и виды.

The article is devoted to civil-law methods of an individualization of participants of civil legal relationships. Individualization definition is made, its kinds and functions are allocated. On the basis of the analysis of theoretical workings out civil-law methods of an individualization of participants of civil legal relationships, their features and kinds are advanced.

Ключові слова: індивідуалізація, цивільно-правові засоби індивідуалізації, фізична особа.

Однією з найактуальніших проблем останнього часу стає проблема індивідуалізації учасників цивільних правовідносин. Адже механізм правового регулювання здатний ефективно функціонувати тільки тоді, коли має можливість чітко індивідуалізувати учасників правовідносин, поіменно визначити їх. Якщо правова норма носить абстрактний характер, являє собою абстрактну модель поведінки й адресована невизначеному колу осіб, то у всіх тих випадках, коли мова йде про застосування правових норм, право адресується вже не невизначеному колу осіб, а конкретно визначеному суб'єктові. Тому для нормального функціонування будь-якої правової системи необхідно, насамперед, індивідуалізувати адресатів правових норм. Тобто, нормальне здійснення прав і обов'язків неможливе без чіткого уявлення про суб'єкт таких відносин. Як зазначав у своїй роботі Й. О. Покровський: "Суспільство і держава складаються з визначеної кількості індивідів, кожний з яких відчуває себе окремою, самостійною особистістю, зі своїм внутрішнім і зовнішнім життям, зі своїми індивідуальними інтересами і індивідуальними особливостями" [1].

Важливе практичне значення індивідуалізації в цивільному праві підтверджується і нормами діючого законодавства. Так, чинний Цивільний кодекс України (далі — ЦК України) [2] у ст. 2 визначає учасників цивільних правовідносин, якими є: фізичні та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права, а також закріплює деякі засоби індивідуалізації для цих учасників (наприклад для фізичних осіб — право на ім'я (ст. 294 ЦК України), право на індивідуальність (ст. 300 ЦК України), для юридичних осіб —

найменування (ст. 90 ЦК України), місцезнаходження (ст. 93 ЦК України)), що свідчить про бажання законодавця здійснити чітку диференціацію цих учасників. І справді, як відзначив У. Бек : “Центральні інститути, такі як основні права (громадянські, політичні і соціальні) адресовані індивідууму, а не колективам чи групам” [3]. Питання індивідуалізації зачіпається законодавцем і в інших нормативно-правових актах, зокрема, згідно зі ст. 2 Закон України “Про банки і банківську діяльність” [4] під ідентифікацією особистості розуміється встановлення на підставі документів, що посвідчує особистість володільця, і фіксації в письмовій формі фамілії та імені, дати народження й адреси особи, яка здійснює угоду, а також назви, номери та дати видачі поданого документа, назви закладу, який його видав. Також даний закон у ст. 64 забороняє банкам відкривати та вести анонімні (номерні) рахунки, а також забороняється вступати в договірні відносини з клієнтами — юридичними чи фізичними особами у разі, якщо виникає сумнів стосовно того, що особа виступає не від власного імені. Тобто, аналіз даних норм законодавства свідчить, що лише індивідуалізувавшись у суспільстві можна повноцінно вступати у суспільні відносини та вимагати правового захисту своїх суб’єктивних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів.

А тому, вивчення змісту поняття індивідуалізація, а також дослідження способів та засобів її здійснення являється актуальною проблемою науки цивільного права, на дослідженні якої необхідно зупинитись в рамках цієї роботи.

На сьогодні в науці цивільного права не здійснено комплексного дослідження питань індивідуалізації всіх учасників цивільних правовідносин. Проте зустрічаються праці, пов’язані з індивідуалізацією фізичних та юридичних осіб. Слід, зокрема виділити роботи таких українських і російських цивілістів, як: В. Г. Алейніченко, Н. Х. Бузарова, Н. В. Волкова, Л. Д. Воеводіна, О. А. Городова, Н. Л. Дювернуа, А. О. Кодинця, С. О. Лозовська, І. О. Михайлова, Й. О. Покровського, М. О. Селюкова, Є. О. Суханова, Р. Б. Шишки тощо.

Перш за все, визначимо поняття індивідуалізації. Так, в Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово “індивідуалізація” означає “надання кому-, чому-небудь індивідуальних ознак” [5, с. 398]. Тобто, індивідуалізація в принципі служить виділенню індивідуальності, під якою слід розуміти сукупність ознак, які визначають своєрідність суб’єкта чи об’єкта.

Індивідуальність в загальноприйнятому розумінні означає своєрідність, несхожість на інших. У тлумачному словнику української мови слово “індивідуальний” означає “властивий певній особі” [5, с. 398]. Індивідуальність постає як явище особливе, надзвичайне, відмінне від інших, досягши цього через розвиток свого індивідуального потенціалу.

Специфіка індивідуальності полягає в тому, що в ній знаходить відображення реальна особа з усіма її біосоціальними (для фізичних осіб) чи соціальними (для юридичних осіб та публічно правових утворень) якостями. Тому дослідження індивідуальності включає в себе вивчення не тільки індивідуальних ознак самих по собі, а, насамперед, їх цілісної єдності.

Отже, індивідуальність можна розглядати як результат процесу індивідуалізації. Якщо індивідуальність є статичною характеристикою, то поняття індивідуалізації виражає динамічні закономірності її формування та розвитку.

Процес індивідуалізації властивий кожному учаснику цивільних правовідносин. Він починається з моменту народження фізичної особи чи створення юридичної особи чи публічно-правового утворення та продовжується в процесі діяльності.

Сама можливість бути учасником цивільних правовідносин означає, перш за все, можливість виступати цивільних правовідносинах від свого імені, тобто наявність у суб’єкта таких прав, що забезпечують його індивідуалізацію. Ні відносини власності, ні договірні, ні відносини спадкування, ні будь-які інші приватноправові відносини неможливі без цивільно-правової індивідуалізації.

Учасникам цивільних правовідносин належить певна свобода при визначенні індивідуалізуючих їх ознак. Так, фізичні особи мають право вільно вибирати ім’я, а

юридичні особи найменування під яким вони будуть виступати в приватноправових відносинах, вибирати та змінювати своє місцезнаходження, тощо.

Процес цивільно-правової індивідуалізації учасників цивільних правовідносин завжди починається з відокремлення окремої особи, виділення її з загального, в результаті чого вона набуває свою індивідуальну визначеність.

Слід також відзначити правовий аспект індивідуалізації, який має два прояви: матеріальний, як система притаманних учаснику цивільних правовідносин індивідуальних ознак, що відрізняють його від інших учасників, і процесуальний — врегульована діючим законодавством процедура набуття певних ознак індивідуалізації і закріплення прав на них.

Позитивне регулювання індивідуалізації має різногалузеву та різноінституційну основу. Дане законодавство є комплексним і змішаним. Проте основну його частину становить право приватне, зокрема цивільне. Норми щодо індивідуалізації зустрічаються в загальних положеннях про фізичних та юридичних осіб; в праві інтелектуальної власності; в праві про недобросовісну конкуренцію та в праві про захист прав споживачів. Проте всі вони мають одне призначення — ідентифікувати учасника правовідносин.

В науці цивільного права виділяють два основних способи індивідуалізації: перший — шляхом виявлення у суб'єкта чи об'єкта характерних індивідуальних ознак. Наприклад, зріст, вага, відбитки пальців, колір очей у людини. Другий — шляхом надання суб'єкту чи об'єкту характерних індивідуальних ознак. Наприклад, реєстрація найменування та місцезнаходження юридичних осіб, імені фізичній особі, тощо.

Таким чином, індивідуалізація може розглядатись як процес ідентифікації суб'єкта відносин через належні йому ознаки.

Проте незважаючи на те, що такі індивідуалізаційні ознаки як ім'я (найменування) та репутація характерні для всіх учасників цивільних правовідносин, проте вони мають свої характерні особливості, щодо окремих учасників — фізичних і юридичних осіб, а також публічно-правових утворень. Враховуючи ще й те що кожен учасник цивільних правовідносин має цілий ряд індивідуалізаційних ознак притаманних лише йому (наприклад, честь і гідність для фізичної особи, використання державних символів для публічно-правових утворень), тому індивідуалізаційні ознаки фізичних осіб, юридичних осіб та публічно-правових утворень ми будемо розглядати окремо.

Досліджуючи питання індивідуалізації фізичної особи, необхідно мати на увазі, що людина, перш за все, ідентифікується як член соціуму, оскільки з самого початку народжується і живе в сім'ї. На сьогоднішній час все більше відчувається потреба людини бути в очах суспільства самою собою, не змішуючись і не зливаючись в уявленні співгромадян з іншими людьми. Як зазначав у свій час Й. О. Покровський: "прогрес суспільства можливий лише в прогресі окремих особистостей" [1].

Розгляд питання індивідуалізації неможливий без виділення ознак, за допомогою яких особа індивідуалізується та займає своє — унікальне положення серед учасників суспільних відносин.

Одну з перших спроб здійснити класифікацію індивідуалізаційних ознак фізичної особи здійснив Н. Л. Дювернуа, який виділяв 2 групи ознак — фізичні і громадянські, та зазначав, що чіткої межі між цими двома категоріями провести неможливо [6, с. 295].

В юридичній літературі в основному лише перелічуються найважливіші індивідуалізаційні ознаки, без їх комплексного дослідження та класифікації. Так, І. О. Михайлова відзначає такі ознаки, як ім'я, місце проживання і власний підпис громадянина [7, с. 29]. На думку С. О. Лозовської, до таких ознак відносять ім'я, громадянство і вік [8, с. 35]. І хоча дані ознаки є найпоширенішими, проте їх недостатньо для ефективної індивідуалізації фізичної особи.

Більш детально до цієї проблеми підійшов Л. Д. Воеводін, що поділяє ознаки індивідуальності на основі чітко вибраного критерію — природи їх походження. Звідси, індивідуалізаційні ознаки, що впливають на правовий статус особи, автор поділяє на 3 групи:

- 1) індивідуальні ознаки, що зумовлені самою природою: стать, вік, стан здоров'я,

родинні зв'язки людей;

2) індивідуальні ознаки, що визначені соціумом: професіоналізм, рівень освіти, посадове положення;

3) індивідуальні ознаки, що визначені вихованням та самовихованням людини: характер, здібності і ін. [9, с. 9–11].

Не дивлячись на вдало обраний критерій, дана класифікація має й недоліки, адже індивідуальні ознаки, що визначені вихованням та самовихованням людини можна віднести і до другої групи, а саме індивідуальних ознак, що визначені соціумом, адже виховання особи здійснюється під впливом соціуму та багато в чому ним визначається.

Надзвичайно детальну класифікацію здійснив Р. Б. Шишка, що поділив індивідуалізаційні ознаки фізичних осіб на наступні групи: природного походження, побутові, психолого-характеризуючі, територіальні (місце постійного чи переважного проживання), формальні, соціальні, особисті, професійні, медичні, юридичні, публічні, комунікаційні, майнові, корпоративні, фахові, освітянські і інші [10, с. 189–191]. У свою чергу, Н. Х. Бузарова в залежності від виконуваних функцій пропонує виділяти три види індивідуалізації фізичних осіб: індивідуалізацію по формальних ознаках (формальну індивідуалізацію), індивідуалізацію по соціальних ознаках (соціальну індивідуалізацію) і індивідуалізацію по ознаках, що впливають на правосуб'єктність (правосуб'єктну індивідуалізацію) [11, с. 5]. Серед недоліків даної класифікації слід назвати те, що одні і ті самі індивідуалізаційні ознаки дублюються в різних видах індивідуалізації. Так, ім'я згадується як засіб формальної та правосуб'єктної індивідуалізації, а право на ім'я — як засіб соціальної індивідуалізації; місцезнаходження як засіб формальної та правосуб'єктної індивідуалізації.

Отже, ознак, які індивідуалізують фізичну особу в цивільних правовідносинах достатньо багато. На нашу думку, найбільш вдалим критерієм класифікації індивідуалізаційних ознак є критерій природи походження. На основі даного критерію такі ознаки можна класифікувати на дві групи: природні та соціально-юридичні. До природних слід віднести вік, стать, до соціально-юридичних ім'я, честь, гідність, підпис, репутація, місцезнаходження, громадянство і ін..

Що ж стосується юридичної особи, то в науковій літературі автори виділяють в основному такі їх індивідуалізаційні ознаки, як найменування та місцезнаходження. Проте у зв'язку із збільшенням однойменних юридичних осіб, що призводить до змішування їх роздільної здатності, все більш актуально є проблема їх чіткої відокремленості, індивідуалізації.

М. О. Селюков розширює перелік індивідуалізаційних ознак і відзначає важливість таких з них як: логотип, бренд, репутація, електронний підпис керівника, індекс, електронний адрес, статут, рахунок [12]. Проте даючи такий перелік автор не робить спроби класифікувати такі ознаки.

Слід відмітити класифікацію індивідуалізаційних ознак юридичних осіб яку запропонував Р. Б. Шишка. Індивідуалізаційні ознаки він поділив на 2 групи: правового та соціального походження, а в подальшому за функціональною приналежністю розділив на певні підгрупи: розпізнавальні ознаки, територіальні, соціальні, публічні, комунікаційні, майнові та інтегровані [10, с. 270]. Слід погодитись з думкою, що такий підхід є вдалим в методологічному плані, проте дана класифікація не є бездоганною хоч би тому, що побудована не на звичному дихотомічному підході, а на основі функціональності. А тому потребує подальшого уточнення [12, с. 31].

Очевидно що за вибраним нами критерієм природи походження можна виділити лише соціально-юридичні індивідуалізаційні ознаки юридичної особи. До них слід віднести найменування, репутація, рахунок, печатка, місцезнаходження, репутація, і ін.

Розглядаючи питання індивідуалізації інших учасників цивільних правовідносин, а саме держави України, Автономної Республіки Крим, територіальних громад, іноземних держав та інших суб'єктів публічного права, то слід зауважити, що на сьогоднішній день дана проблема незаслужено залишилась за бортом наукових досліджень. Це, в свою чергу, вилилось у відсутності теоретичних розробок і, як наслідок, недосконалість

правового регулювання.

Так, ст. ст. 167, 168, та 169 ЦК України визначають, що держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади діють у цивільних правовідносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин. А ст. 82 ЦК України вказує, що на юридичних осіб публічного права у цивільних правовідносинах поширюються положення цивільного кодексу, якщо інше не встановлено законом. Не даючи визначення поняття юридичних осіб публічного права, ЦК лише вказує, що юридична особа публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. Проте, Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” [13] у ст. 16 вказується, що самі органи місцевого самоврядування є юридичними особами. Це ж стосується і інших публічних утворень — міністерств Кабінету міністрів України, Конституційного суду України, Адміністрації Президента і ін. Проте чи є дані особи публічно-правовими, на жаль, законодавство не вказує. Тобто, застосовуючи поняття юридичної особи публічного права чинне законодавство не наводить його визначення, що спричиняє цілий ряд суперечностей та невизначеність участі таких осіб у цивільному праві, а відповідно і їх індивідуалізації.

Актуальним на сьогодні є питання статусу держави в цивільних правовідносинах. Як відомо, ЦК України помістив норми про участь держави, АРК, територіальних громад та інших суб’єктів публічного права в цивільних правовідносинах в окремий підрозділ. І хоча п. 1 ст. 167 ЦК вказує, що до держави в цивільних правовідносинах діє на рівних з іншими учасниками, проте п. 2 ст. 2 ЦК України чітко встановлює, що держава та інші суб’єкти публічного права не відносяться до юридичних осіб, а є особливими суб’єктами цивільного права. Тому слід визнати, що ЦК України зберіг традиційне для радянської цивілістики визнання держави як особливого учасника цивільних правовідносин.

Погляд на державу, що бере участь в цивільних правовідносинах як юридична особа, був характерний ще для римського права, хоча самого поняття юридичної особи в ті часи ще не існувало. Таким чином, за багато століть сталась у відомому сенсі інверсія: в Древньому Римі поняття юридичної особи застосовувалось по відношенню до держави і муніципій і лише потім по відношенню до інших корпорацій, а зараз публічні утворення виключені з кола юридичних осіб [14, с. 189]. При цьому Й. О. Покровский відзначав, що в римському праві все ж не існувало “ясно вираженої теорії про державу як особливу юридичну особу” [15]. У правових системах країн Заходу держава, беручи участь в цивільних правовідносинах, традиційно визнається юридичною особою [16, с. 140]. Цивільні кодекси цих країн також зазвичай не містять спеціальних норм про участь держави в цивільно-правових відносинах. Відповідно сучасне зарубіжне цивільне законодавство і цивілістика знають лише два види суб’єктів: фізичних і юридичних осіб.

Проте сьогодні відбувається кардинальна зміна сутності сучасної Української держави, спрямування на побудову правової держави та громадянського суспільства. П. 1 ст. 1 ЦК України передбачає регулювання особистих немайнових та майнових прав заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленню, майновій самостійності їх учасників. Названі принципи характеризують сучасне цивільне право саме як приватне право, яке регулює взаємини між рівними особами, кожне з яких діє за власною волею і у власному інтересі. Держава як політична влада в приватні справи втручатися не повинна і не може проявляти свою публічну політичну владу у сфері цивільних правовідносин. Тому, беручи участь в цивільних правовідносинах, держава повинна підкорятися загальним правилам, діючим в приватній сфері. Як правильно відзначається в літературі доки держава не буде поставлена в цивільних правовідносинах на такі ж самі позиції, як і фізичні та юридичні особи, повноцінної правової держави, громадянського суспільства не буде [17, с. 87].

Отже, ми приходимо до висновку, що на сьогодні для визнання особливого виду цивільної правосуб’єктності держави відсутні. Сучасне трактування держави як рівного

з іншими особами учасника цивільних правовідносин, характеристика України як правової держави, визнання існування громадянського суспільства як сфери приватних інтересів, дозволяють віднести державу як учасника цивільних правовідносин до категорії юридичних осіб, а не вважати її особливим видом суб'єктів цивільного права. Очевидно, що держава в цивільних правовідносинах є юридичною особою публічного права. Звідси можна зробити висновок про наявність в держави та інших публічно-правових утворень таких же індивідуалізаційних ознак, як і в юридичних осіб. І справді, адже неможливо вести мову про обласну державну адміністрацію чи районну раду без зазначення назви відповідної області чи району. Звідси випливають важливість таких індивідуалізаційних ознак як найменування та місцезнаходження. Ще однією індивідуалізаційною ознакою даних суб'єктів є репутація. Адже зрозуміло, що нормальне здійснення державними органами своїх функцій без належної репутації виглядає сумнівним. Важливе значення має репутація і для органів місцевого самоврядування. Так, позитивна репутація дає більше шансів на залучення інвестицій, без яких на сьогодні важко уявити нормальний соціально-економічний розвиток будь-якого регіону. Особливо актуальним дане питання крізь призму проведення в Україні чемпіонату Європи з футболу в 2012 році, адже все частіше у засобах масової інформації з'являється необґрунтована інформація про неготовність того чи іншого регіону до його проведення. Це змушує забезпечити можливості відповідного реагування, тобто, забезпечення захисту репутації як держави в цілому, так і територіальних громад та інших суб'єктів публічного права. Аналізуючи чинне законодавство можна виділити і такі індивідуалізуючі ознаки даних суб'єктів як рахунок. Особливістю індивідуалізаційних ознак юридичних осіб публічного права є печатка із зображенням Державного Герба України.

Підсумовуючи вищевикладене, наведемо характерні особливості ознак індивідуалізації учасників цивільних правовідносин та визначимо поняття даного правового явища.

До особливостей ознак індивідуалізації учасників цивільних правовідносин слід віднести: мають особистий характер; індивідуалізують суб'єкта серед інших учасників правовідносин; зумовлюють правовий статус учасника цивільних правовідносин; підлягають охороні та правовому захисту у разі їх порушення.

Що ж до поняття індивідуалізації учасників цивільних правовідносин то воно відсутнє як в чинному законодавстві, так і в правовій літературі. Автори дають визначення лише окремо поняттю індивідуалізації фізичних та поняттю індивідуалізації юридичних осіб. Так, Р. Б. Шишка дає у своїй роботі наступне визначення індивідуалізації фізичної особи: індивідуалізація фізичної особи — це притаманні конкретній фізичній особі особисті ідентифікаційні ознаки, які відрізняють її з поміж інших фізичних осіб і мають правове значення, персоніфікують правовідносини або зумовлюють певні суб'єктивні права і юридичні обов'язки, підлягають охороні та захисту у встановленому законом порядку [10, с. 192]. Але оскільки індивідуалізація, як ми вказували вище, це процес, а не самі “особисті ідентифікаційні ознаки”, тому, на нашу думку, під поняттям індивідуалізації учасників цивільних правовідносин слід розуміти процес виділення суб'єкта по певним природним чи соціально-юридичним ознакам, які мають правове значення, і відрізняють його від інших учасників цивільних правовідносин і характеризують як відокремленого суб'єкта цивільно-правових відносин.

Отже, ознак, які індивідуалізують учасників цивільних правовідносин, достатньо багато. Найважливішим з вказаних вище ознак відповідають суб'єктивні цивільні права, більшість з яких мають природу особистих немайнових прав. І саме на дослідженні особистих немайнових прав, що забезпечують індивідуалізацію учасників цивільних правовідносин ми зупинимось в наших наступних наукових дослідженнях.

Список використаних джерел

1. Покровский, И. А. Основные проблемы гражданского права [Электронный ресурс] / И. А. Покровский. — Петрозаводск : Право, 1917. — Режим доступа : <http://dbs-win.rub.de/personalitaet/ru/index.php?cp=document&id=233>.

2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. [Текст]. — К. : Істина, 2003. — 368 с.
3. Бек, У. Собственная жизнь в развязанном мире: индивидуализация, глобализация и политика [Электронный ресурс] / У. Бек. — Режим доступа : http://www.soc.pu.ru/publications/pts/bek_3.shtml.
4. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 р. [Текст] // ВВР. — 2001. — № 5–6. — Ст. 30.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. — К. : Ірпінь : Перун, 2004. — 1440 с.
6. Дювернуа, Н. Л. Чтения по гражданскому праву. Введения. Учения о лице [Текст] / Н. Л. Дювернуа ; под. ред. и с предисловием В. А. Томсинова. — М. : Зерцало, 2004. — Т. 1. — 568 с.
7. Михайлова, И. А. Гражданская правосубъектность физических лиц: проблемы законодательства, теории и практики [Текст] : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 “Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право” / И. А. Михайлова. — М., 2006. — 29 с.
8. Лозовская, С. О. Правосубъектность в гражданском праве [Текст] : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Лозовская Светлана Олеговна. — М., 2001. — 220 л.
9. Воеводин, Л. Д. Индивидуальное и коллективное в конституционном статусе личности [Текст] / Л. Д. Воеводин // Вестник Московского университета. Серия 11, Право. — 1997. — № 5. — С. 3–20.
10. Цивільне право України : курс лекцій [Текст] : [в 6 т.] / за ред. Р. Б. Шипки та В. А. Кройтора. — Х. : Еспада, 2004. — Т. 1. Кн. 2. — 417 с.
11. Бузарова, Н. Х. Средства индивидуализации граждан в российском гражданском праве [Текст] : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право” / Н. Х. Бузарова. — Краснодар, 2007. — 21 с.
12. Селюков, М. А. Индивидуализация юридических лиц [Текст] : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Селюков Михаил Алексеевич. — Белгород, 2006. — 180 л.
13. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.04.1997 р. [Текст] // ВВР. — 1997. — № 24. — Ст. 170.
14. Толстой, В. С. Личные неимущественные правоотношения [Текст] / В. С. Толстой. — М. : Элит, 2006. — 199 с.
15. Покровский, И. А. История римского права [Электронный ресурс] / И. А. Покровский. — Режим доступа : <http://ancientrome.ru/publik/pokrov/pokr01f.htm>.
16. Советское и иностранное гражданское право: проблемы взаимодействия и развития [Текст] / отв. ред. В. В. Мозолин. — М., 1989. — 336 с.
17. Смородинов, М. В. Особенности гражданской правосубъектности Российской Федерации и субъектов Российской Федерации [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Смородинов Максим Владимирович. — Волгоград, 2002. — 230 л.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 1 від 27 серпня 2010 року)*

Надійшла до редакції 20.10.2010

